BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

धरणग्रस्त कुटुंबांचे दीर्घकालीन आर्थिक पुनर्वसन: जागतिक, भारतीय व महाराष्ट्रीय साहित्याचा समीक्षात्मक आढावा

प्रगती प्र. महाजन

संशोधक विद्यार्थी, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ,

Email : prettyjoshi86@gmail.com

सारांश

सिंचन, जलविद्युत व पेयजल सुरक्षेसाठी उभारलेल्या मोठ्या धरणांनी राष्ट्रीय विकासाला गती दिली असली, तरी त्याची सामाजिक-आर्थिक किंमत प्रामुख्याने विस्थापित ग्रामीण, आदिवासी व अल्पभूधारक कुटुंबांनी मोजली आहे. देशातील सर्वाधिक 2,333 पूर्ण झालेली मोठी धरणे महाराष्ट्रात असल्याने धरणग्रस्त कुटुंबांच्या दीर्घकालीन आर्थिक पुनर्वसनाचा प्रश्न राज्यासाठी विशेष महत्त्वाचा ठरतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात 1997 ते 2026 या कालखंडातील 29 निवडक स्रोतांचा—सैद्धांतिक प्रतिमाने, पद्धतशीर आढावे, जागतिक व भारतीय अनुभवजन्य अभ्यास, महाराष्ट्रातील प्रकल्पनिहाय अभ्यास आणि धोरण दस्तऐवज—विषयाधारित समीक्षात्मक आढावा घेतला आहे. आढाव्यानुसार Cernea यांचे 'विस्थापन जोखीम व पुनर्रचना' (IRR) प्रतिमान प्रभावी निदानात्मक साधन असले, तरी त्याचे मोजता येणाऱ्या निर्देशांकात रूपांतर अपूर्ण आहे. जागतिक पुराव्यांनुसार पुनर्वसनानंतर घर, रस्ते व सेवा यांसारख्या भौतिक भांडवलात सुधारणा होते; परंतु जमीन, रोजगार, उत्पन्न व सामाजिक भांडवलाची हानी दीर्घकाळ टिकते. तुलनात्मक गट वापरणारे काही अभ्यास मालमत्ता-आधारित निर्देशकांवर सकारात्मक परिणाम दाखवतात; त्यामुळे निष्कर्ष हे निर्देशकांची निवड, तुलनेचा आधार, भरपाईचे स्वरूप व कालावधी यांवर अवलंबून असल्याचे स्पष्ट होते. महाराष्ट्रातील उपलब्ध अभ्यास मुख्यतः वर्णनात्मक व तुलनात्मक गटविरहित आहेत. म्हणून बहुआयामी 'आर्थिक पुनर्वसन निर्देशांक', विस्थापित व अविस्थापित शेजाऱ्यांची तुलना आणि लिंगभाव व अंशतः प्रभावित कुटुंबांचा समावेश असलेल्या अनुभवजन्य संशोधनाची गरज हा शोधनिबंध अधोरेखित करतो. हा आढावा धोरणकर्ते, पुनर्वसन प्राधिकरणे आणि संशोधकांसाठी पुराव्याधारित संकल्पनात्मक चौकट व भावी संशोधनाची स्पष्ट दिशा उपलब्ध करून देतो.

मुख्य शब्द: धरणग्रस्त कुटुंबे; आर्थिक पुनर्वसन; IRR प्रतिमान; उपजीविका पुनर्स्थापना; लाभ वाटप; महाराष्ट्र

1. प्रस्तावना

भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर विकास प्रवासात मोठ्या धरणांना "आधुनिक भारताची मंदिरे" असे गौरवाचे स्थान मिळाले. सिंचन क्षमता, अन्नसुरक्षा, जलविद्युत आणि पूरनियंत्रण यांतील धरणांचे योगदान निर्विवाद असले, तरी त्यांच्या सामाजिक किमतीचे वाटप अत्यंत असमान झाले आहे. जागतिक धरण आयोगाच्या अंदाजानुसार 1950 ते 2000 या काळात जगभरात 4 ते 8 कोटी लोक मोठ्या धरणांमुळे थेट विस्थापित झाले (Hay et al., 2019). भारतातील धरणग्रस्तांच्या संख्येचे अंदाज 1.6 कोटींपासून 4 कोटींहून अधिक इतके विस्तृत असून, 34 मोठ्या धरणांच्या अधिकृत आकडेवारीनुसार देशाच्या लोकसंख्येत सुमारे 8 टक्के असलेल्या अनुसूचित जमातींचा विस्थापितांमधील वाटा 47 टक्के होता (Duflo & Pande, 2007). सर्व विकास प्रकल्पांचा विचार केल्यास स्वातंत्र्योत्तर दशकांत सुमारे 5 ते 6 कोटी लोक विस्थापित झाल्याचा अंदाज

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

आहे (Fernandes, 2008). मात्र ही आकडेवारी स्वतःच वादग्रस्त आहे; 29 मोठ्या धरणांच्या विश्लेषणात प्रकल्प-समर्थकांनी जाहीर केलेले विस्थापितांचे आकडे विरोधकांच्या आकड्यांपेक्षा कमी आढळले (Kirchherr et al., 2019).

महाराष्ट्राच्या संदर्भात हा प्रश्न विशेष तीव्र आहे. राष्ट्रीय मोठ्या धरणांच्या नोंदवहीनुसार देशातील 6,138 पूर्ण झालेल्या मोठ्या धरणांपैकी 2,333 धरणे एकट्या महाराष्ट्रात आहेत (Central Water Commission, 2023). गोसीखुर्दसारखा राष्ट्रीय प्रकल्प अद्याप अपूर्ण असून त्याच्या पुनर्वसनात गंभीर अनियमितता नोंदवल्या गेल्या आहेत (Shende, 2025), तर नांदेड जिल्ह्यातील लेंडी प्रकल्प सुमारे चार दशके रखडलेला आहे (Halde & Yelane, 2025). राज्याने महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम, 1999 लागू केला (Government of Maharashtra, 2001) आणि केंद्र स्तरावर भूसंपादन, पुनर्वसन व पुनर्स्थापना अधिनियम, 2013 (LARR) अस्तित्वात आला. तरीही संसदीय स्थायी समितीने डिसेंबर 2025 मध्ये निकृष्ट दर्जाची पर्यायी जमीन, मूलभूत सुविधा नसलेल्या पुनर्वसन वसाहती आणि अपूर्ण रोजगार आश्वासने अशा त्रुटी नोंदवल्या (PRS Legislative Research, 2025).

पुनर्वसनाचा अर्थ केवळ पर्यायी घर किंवा एकरकमी भरपाई इतका मर्यादित नाही. भरपाई गमावलेल्या मालमत्तेची अंशतः भरपाई करते, परंतु उत्पन्न व उपजीविका पूर्ववत करण्यासाठी ती पुरेशी ठरत नाही (Cernea, 2008). म्हणूनच साहित्यात 'पुनर्वसाहत' (resettlement) आणि 'आर्थिक पुनर्वसन' (economic rehabilitation) यांतील फरक अधोरेखित केला जातो; अनेक प्रकरणांत शासनाने आपली भूमिका केवळ स्थलांतर व वसाहत उभारणीपुरती मर्यादित ठेवल्याचे दिसते (Sahoo & Jojo, 2020). या पार्श्वभूमीवर धरणग्रस्त कुटुंबांच्या दीर्घकालीन आर्थिक पुनर्वसनावरील साहित्य काय सांगते, त्या पुराव्यांची पद्धतीशास्त्रीय विश्वासार्हता किती आहे आणि महाराष्ट्रासाठी कोणती संशोधन-दरी शिल्लक आहे, याचा समीक्षात्मक शोध प्रस्तुत शोधनिबंधात घेतला आहे. या आढाव्याचे मार्गदर्शक प्रश्न तीन आहेत: (1) दीर्घ कालावधीनंतर धरणग्रस्त कुटुंबांचे आर्थिक पुनर्वसन प्रत्यक्षात झाले आहे का? (2) विविध अभ्यासांच्या निष्कर्षांतील भिन्नतेची कारणे कोणती? (3) महाराष्ट्राच्या संदर्भात कोणते पुरावे अपुरे आहेत?

2. उद्दिष्टे

प्रस्तुत साहित्य आढाव्याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. धरणग्रस्त कुटुंबांच्या आर्थिक पुनर्वसनाशी संबंधित प्रमुख सैद्धांतिक व संकल्पनात्मक चौकटींचे समीक्षात्मक मूल्यमापन करणे.
2. जागतिक, भारतीय व महाराष्ट्रीय अनुभवजन्य अभ्यासांतील दीर्घकालीन आर्थिक परिणामांचे संश्लेषण करून परस्परविरोधी निष्कर्षांची कारणमीमांसा करणे.
3. उपलब्ध अभ्यासांची संशोधन रचना, निर्देशक व मापन पद्धती यांच्या मर्यादा ओळखणे.
4. पुनर्वसन धोरण आणि त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यांतील दरी स्पष्ट करणे.
5. महाराष्ट्रातील भावी अनुभवजन्य संशोधनासाठी संशोधन-दरी व संकल्पनात्मक चौकट सुचवणे.

3. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध हा द्वितीयक स्रोतांवर आधारित सुसंरचित आख्यानात्मक-समीक्षात्मक साहित्य आढावा (structured narrative-critical review) आहे. स्रोतांच्या शोधासाठी Crossref, OpenAlex, Semantic

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

Scholar, प्रकाशकांची संकेतस्थळे, Zenodo भांडार तसेच शासकीय व संसदीय दस्तऐवजांचा (PIB, India Code, PRS) वापर करण्यात आला. शोधासाठी "dam-induced displacement", "resettlement outcomes", "livelihood restoration", "economic rehabilitation", "impoverishment risks and reconstruction", "benefit sharing" हे इंग्रजी आणि "धरणग्रस्त", "प्रकल्पग्रस्त पुनर्वसन" हे मराठी शब्द वापरले.

समावेशनाचे निकष पुढीलप्रमाणे ठेवले: (अ) 1997 (IRR प्रतिमानाचे प्रकाशन वर्ष) ते 2026 या कालखंडातील प्रकाशने; (आ) धरण किंवा तत्सम विकास प्रकल्पांमुळे झालेल्या विस्थापनाचे आर्थिक व उपजीविकाविषयक परिणाम हाताळणारे स्रोत; (इ) समीक्षित नियतकालिकांतील लेख, नामांकित संस्थांची कार्यपत्रे, पुस्तके/प्रकरणे आणि अधिकृत धोरण दस्तऐवज; (ई) DOI किंवा अधिकृत दुव्याद्वारे पडताळणी करता येणारे स्रोत. वृत्तपत्रीय मजकूर, पडताळणी न होणारे स्रोत आणि केवळ अभियांत्रिकी किंवा पर्यावरणीय पैलूंवर केंद्रित अभ्यास वगळण्यात आले.

या निकषांनुसार 29 स्रोत अंतिम विश्लेषणासाठी निवडले: सैद्धांतिक-संकल्पनात्मक (5), पद्धतशीर आढावे व मेटा-विश्लेषण (5), जागतिक अनुभवजन्य (4), भारतीय अनुभवजन्य व आकलनात्मक (8), महाराष्ट्रातील प्रकल्पनिहाय अभ्यास (3), धोरण व सांख्यिकीय दस्तऐवज (3) आणि पद्धतीशास्त्रीय (1). विश्लेषणासाठी त्रिस्तरीय चौकट वापरली: (1) विषयाधारित संश्लेषण—IRR प्रतिमानातील आठ जोखमी व उपजीविका-भांडवलाचे नैसर्गिक, भौतिक, आर्थिक, मानवी व सामाजिक आयाम; (2) पद्धतीशास्त्रीय मूल्यमापन—तुलनात्मक गटाचा वापर, विस्थापनपूर्व आधाररेषा, कालावधी व निर्देशकांचे स्वरूप; (3) धोरणात्मक प्रासंगिकता. हा आढावा इंग्रजी व मराठी स्रोतांपुरता मर्यादित असून तो पूर्ण PRISMA-आधारित पद्धतशीर आढावा नाही; काही स्रोतांचे पूर्ण पाठ उपलब्ध नसल्याने त्यांचे प्रकाशित सारांश व निष्कर्ष विचारात घेतले.

4. चर्चा व विश्लेषण

4.1 सैद्धांतिक चौकटींचे समीक्षात्मक मूल्यमापन

Cernea (1997) यांचे 'विस्थापन जोखीम व पुनर्रचना' (Impoverishment Risks and Reconstruction – IRR) प्रतिमान हे या क्षेत्रातील सर्वाधिक प्रभावी सैद्धांतिक साधन आहे. त्यानुसार सक्तीच्या विस्थापनातून भूमिहीनता, बेरोजगारी, बेघरपणा, सामाजिक उपेक्षितता, अन्न असुरक्षितता, वाढती रोगग्रस्तता, सामूहिक संसाधनांपासून वंचितता आणि सामुदायिक विघटन या आठ दारिद्र्य-जोखमी निर्माण होतात; या जोखमींना उलटवणारी पुनर्रचना—उदा. जमिनीवर आधारित पुनर्वसन, पुनर्रोजगार व सामाजिक समावेश—हेच पुनर्वसनाचे खरे ध्येय ठरते (Cernea, 2021). प्रतिमानाची ताकद त्याच्या निदानात्मक व पूर्वानुमानात्मक क्षमतेत आहे; Scudder (2005) यांनी 50 धरणांच्या विश्लेषणात दारिद्र्य निश्चित करण्यासाठी याच जोखमींचा आधार घेतला. तरीही समीक्षात्मक दृष्टीने तीन मर्यादा स्पष्ट होतात: (i) प्रतिमान जोखमींची यादी देते, परंतु त्यांचे वजन, परस्परसंबंध व मोजमापाचे प्रमाणित निर्देशक देत नाही; (ii) पुनर्रचनेच्या प्रक्रियेपेक्षा जोखमींच्या वर्णनावर अधिक भर आहे; (iii) कुटुंबांतर्गत व समुदायांतर्गत भिन्नता—लिंगभाव, जात, जमीनधारणा—याकडे पुरेसे लक्ष दिले जात नाही, ही उणीव नंतरच्या अभ्यासांनी अधोरेखित केली (Hay et al., 2019; Sikka & Carol, 2022).

भरपाई-केंद्रित दृष्टिकोनाची मर्यादा Cernea (2008) यांनी स्पष्ट केली: मालमत्तेपासून वंचित करणे आणि पुनर्वसनासाठी अपुरा निधी ही दारिद्र्याची मूळ कारणे असून केवळ भरपाईने उत्पन्न व उपजीविका पूर्ववत होत नाही. त्यांनी जलविद्युतसारख्या प्रकल्पांतून निर्माण होणाऱ्या आर्थिक भाड्यातून (economic rent) विस्थापितांच्या विकासासाठी पूरक गुंतवणूक व लाभ वाटपाचा आग्रह धरला. Schulz व Skinner (2022) यांनी लाभ वाटप हे भरपाईपेक्षा मूलतः वेगळे, सहभागी प्रक्रियेतून ठरणारे आणि प्रकल्पाच्या नंतरच्या टप्प्यांत दिले जाणारे 'शाश्वततेसाठीचे हस्तक्षेप' असल्याचे मांडले.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

Cernea व Maldonado (2018) यांनी विस्थापनातून निर्माण होणाऱ्या दारिद्र्याच्या दीर्घकालीन 'वारशा'कडे लक्ष वेधत प्रचलित प्रतिमानात मूलभूत बदलाची मागणी केली. मात्र प्रस्तुत आढाव्यातील एकाही भारतीय किंवा महाराष्ट्रीय अभ्यासात लाभ वाटपाच्या प्रत्यक्ष परिणामांचे अनुभवजन्य मूल्यमापन आढळले नाही.

पूरक चौकट म्हणून उपजीविका-भांडवल दृष्टिकोन वापरला जातो. 203 पुनर्वसन प्रकरणांच्या आढाव्यात केवळ भौतिक भांडवलात (घर, रस्ते, सेवा) सुधारणा दिसली, तर नैसर्गिक, सामाजिक, आर्थिक, मानवी व सांस्कृतिक परिणाम खालावले (Piggott-McKellar et al., 2020). ग्लोबल साउथमधील 33 धरणांच्या तुलनात्मक विश्लेषणातही असाच नमुना आढळला आणि स्थानिक समुदायांच्या निर्णयप्रक्रियेतील सहभागाचा अभाव हा प्रतिकूल परिणामांचा महत्त्वाचा मार्ग ठरला (Castro-Diaz et al., 2023). यावरून बहुतेक पुनर्वसन "पायाभूत सुविधांनी समृद्ध, परंतु उपजीविकेने दुर्बल" ठरत असल्याचे दिसते.

4.2 दीर्घकालीन आर्थिक परिणाम: परस्परविरोधी पुरावे

नकारात्मक पुराव्यांचा प्रवाह प्रबळ आहे. Scudder (2005) यांच्या 50 धरणांच्या सांख्यिकीय विश्लेषणात पुरेशी माहिती असलेल्या 44 प्रकरणांपैकी केवळ 3 प्रकरणांत जीवनमान सुधारले, 5 प्रकरणांत ते पूर्ववत झाले, तर 36 प्रकरणांत (82 टक्के) बहुसंख्य कुटुंबे अधिक दरिद्री झाली; राजकीय इच्छाशक्ती, निधी, कर्मचारी क्षमता, संधी आणि सहभाग यांचा अभाव ही प्रमुख कारणे होती. चीनमधील थ्री गॉर्जेस धरणाच्या अभ्यासात नवीन घरांसाठी कर्ज काढावे लागल्याने आणि शेतजमीन घटल्याने शेती उत्पन्न कमी झाले आणि बिगरशेती उत्पन्नाने ती तूट भरून निघाली नाही (Wilmsen et al., 2011). भारतातील रूरकेला पोलाद प्रकल्प व मंदिरा धरणामुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासींच्या अभ्यासात सहा दशकांनंतरही त्यांच्यामध्ये दारिद्र्य-जोखमी कायम असून बेरोजगारी इतर सर्व जोखमींच्या केंद्रस्थानी असल्याचे आढळले (Kujur, 2023).

याच्या उलट काही अभ्यास सकारात्मक चित्र दाखवतात. Aiyar व Kaushal (2018) यांनी सरदार सरोवर प्रकल्पातील गुजरातमध्ये पुनर्वसित आदिवासी कुटुंबांची तुलना त्यांच्या अविस्थापित पूर्वीच्या शेजाऱ्यांशी केली; सुमारे तीन दशकांनंतर विस्थापित कुटुंबे मालमत्ता तसेच शाळा, रुग्णालये व बाजारपेठांच्या उपलब्धतेत अधिक सुस्थितीत आढळली आणि हा फरक निरक्षर कुटुंबप्रमुखांमध्ये अधिक होता. तथापि, 54 टक्के विस्थापितांनी मूळ अधिवासात परत जाण्याची इच्छा व्यक्त केली. ब्राझीलमधील बेलो मोंटे धरणाच्या अनुदैर्घ्य अभ्यासात रोख किंवा पत स्वरूपातील भरपाईनंतर बहुसंख्य कुटुंबांची संपत्ती वाढली आणि विषमता घटली; परंतु हे निष्कर्ष अल्पकालीन असून दीर्घकालीन माहितीची गरज असल्याचे लेखिकेनेच नमूद केले (Randell, 2016).

या विरोधाभासाचे समीक्षात्मक विश्लेषण चार घटकांकडे निर्देश करते. पहिले, निर्देशकांची निवड: मालमत्ता व सेवा-उपलब्धता (भौतिक भांडवल) मोजल्यास सुधारणा दिसते, तर जमीन, उत्पन्न व सामाजिक भांडवल मोजल्यास घसरण दिसते. दुसरे, तुलनेचा आधार: अविस्थापित शेजारी मूलतः दुर्गम व सेवा-वंचित असल्यास "त्यांच्यापेक्षा चांगले" असणे म्हणजे पूर्ण आर्थिक पुनर्वसन नव्हे. तिसरे, भरपाईचे स्वरूप: सरदार सरोवर प्रकल्पात प्रत्येक प्रौढ पुरुषाला पाच एकर जमीन देण्याचे आश्वासन होते (Aiyar & Kaushal, 2018), जे बहुतेक रोख-भरपाई प्रकरणांपेक्षा वेगळे आहे. चौथे, कालावधी: पुनर्वसन ही अनेक दशकांची प्रक्रिया असून काही लाभ किंवा अनुकूलन दुसऱ्या पिढीतच दिसतात (Hay et al., 2019). जपान व इंडोनेशियातील अनुभवांनुसार व्यवसायबदलाला मुभा मिळाल्याने काही पुनर्वसितांचे उत्पन्न शेतीपेक्षा वाढले, समुदायासह स्थलांतरामुळे सामाजिक संरचना टिकून राहिली आणि शिक्षणाच्या उपलब्धतेमुळे पुढील पिढ्यांचा उच्च शिक्षणातील सहभाग वाढला (Fujikura et al., 2026). म्हणून दीर्घकालीन आर्थिक पुनर्वसनाचे मापन बहुआयामी व आंतरपिढी असणे आवश्यक आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

वितरणात्मक न्यायाचा प्रश्नही तितकाच महत्त्वाचा आहे. भारतातील जिल्हास्तरीय साधन-चल (instrumental variable) विश्लेषणानुसार धरणाखालील जिल्ह्यांत कृषी उत्पादन वाढून ग्रामीण दारिद्र्य घटले, परंतु धरण असलेल्या जिल्ह्यातच दारिद्र्य वाढले (Duflo & Pande, 2007). पश्चिम बंगालमधील सूक्ष्म-स्तरीय अभ्यासाने धरणाच्या वरच्या भागातील शेतीवर अवलंबून असलेल्या समुदायांच्या उपजीविकेवरील परिणाम अधोरेखित केले (Nandi & Sarkar, 2021). यावरून थेट विस्थापितांबरोबरच अंशतः प्रभावित कुटुंबांचाही अभ्यासात समावेश आवश्यक ठरतो.

4.3 भारतीय व महाराष्ट्रीय पुराव्यांचे विश्लेषण

ओडिशातील रेंगाली धरणाच्या अभ्यासानुसार शासनाने 'पुनर्वसन व पुनर्स्थापने'चे आश्वासन दिले, परंतु प्रत्यक्षात आपली भूमिका केवळ पुनर्वसाहतीपुरती मर्यादित ठेवली; परिणामी दलित, आदिवासी व अल्पभूधारक कुटुंबांची असुरक्षितता वाढली (Sahoo & Jojo, 2020). भाक्रा धरणामुळे विस्थापित बिलासपूर शहरातील दुसऱ्या-तिसऱ्या पिढीला सदोष पुनर्वसन धोरणामुळे आजही भूखंड नियमितीकरण व गृहनिर्माण योजनांचा लाभ घेण्यात अडचणी येतात (Mishra, 2019). हिराकुड व काप्ताई धरणांच्या तुलनेत लोकशाही व नागरी-लष्करी या दोन्ही राजवटी विस्थापितांबाबत तितक्याच दडपशाहीच्या आढळल्या (Nayak, 2021). लिंगभावाच्या दृष्टीने भरपाई व जमीनविषयक प्रक्रियांनी पुरुषप्रधान सत्तासंबंध पुनर्निर्मित केले आणि त्याचे प्रतिकूल परिणाम महिलांवर झाले (Sikka & Carol, 2022).

महाराष्ट्रातील अभ्यास याच चित्राला दुजोरा देतात. नांदेड जिल्ह्यातील लेंडी प्रकल्प सुमारे 40 वर्षे रखडला असून पर्यायी गावठाणातील नागरी सुविधा टप्प्याटप्प्याने पूर्ण होत असल्याने अनेक कुटुंबे अजूनही बाधित क्षेत्रातच राहतात आणि "आधी पुनर्वसन, मग धरण" ही त्यांची भूमिका आहे (Halde & Yelane, 2025). गोसीखुर्द प्रकल्पामुळे 93 गावे पूर्णतः व 107 गावे अंशतः बाधित झाली असून भंडारा जिल्ह्यातील सात गावांच्या अभ्यासात पुनर्वसनातील गंभीर अनियमितता नोंदवल्या गेल्या (Shende, 2025). कोल्हापूर जिल्ह्यातील दूधगंगा धरणग्रस्तांना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक समस्यांना सामोरे जावे लागत असून प्रकल्पाचे परिणाम ना अंमलबजावणीपूर्वी तपासले गेले, ना पूर्णत्वानंतर (Patil & Raut, 2021). उपलब्ध सारांशांनुसार हे तिन्ही अभ्यास वर्णनात्मक, एकाच प्रकल्पापुरते मर्यादित आणि तुलनात्मक गटविरहित आहेत.

धोरणात्मक पातळीवर महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम, 1999 (2009 व 2013 मध्ये सुधारित) आणि LARR अधिनियम, 2013 असूनही अंमलबजावणीची दरी कायम आहे (Government of Maharashtra, 2001). संसदीय स्थायी समितीने ताबा घेण्यापूर्वी कार्यरत सुविधांसह पुनर्वसन स्थळे तयार असणे, कुटुंबनिहाय कालबद्ध उपजीविका आराखडे, महिलांना संयुक्त मालक म्हणून मान्यता आणि स्वतंत्र वार्षिक लेखापरीक्षण यांची शिफारस केली (PRS Legislative Research, 2025). या शिफारशी संशोधनातील निष्कर्षांशी सुसंगत असल्या, तरी त्यांच्या प्रगतीचे मोजमाप करणारे विश्वसनीय व प्रमाणित साधन अद्याप उपलब्ध नाही.

4.4 पद्धतीशास्त्रीय समीक्षा

आढाव्यातील 14 अनुभवजन्य अभ्यासांपैकी केवळ तीन अभ्यासांत स्पष्ट तुलनात्मक किंवा प्रति-तथ्यात्मक (counterfactual) रचना आढळते (Aiyar & Kaushal, 2018; Duflo & Pande, 2007; Randell, 2016). उर्वरित अभ्यास प्रामुख्याने छेदात्मक (cross-sectional) सर्वेक्षणे किंवा गुणात्मक प्रकरण अभ्यास आहेत. विस्थापनपूर्व आधाररेषा माहितीच्या अभावी अनेक 'पूर्व-पश्चात' तुलना स्मरणावर आधारित ठरतात आणि बहुतांश अभ्यासांत उत्पन्न, घर किंवा मालमत्ता असे एकल निर्देशक वापरले जातात. Alkire व Foster (2011) यांची दुहेरी मर्यादारेषा (dual cut-off) असलेली 'गणन पद्धती' बहुआयामी निर्देशांक तयार करून तो सामाजिक श्रेणी, लिंग किंवा पुनर्वसन स्थळानुसार विघटित करण्याची

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

क्षमता देते; ती धरणग्रस्तांच्या आर्थिक पुनर्वसन मापनासाठी अनुकूलित करता येईल. याशिवाय विस्थापनविषयक आकडेवारी प्रकल्पाचा टप्पा, माहिती जाहीर करणारे भागधारक व राजकीय व्यवस्था यांनुसार बदलत असल्याने अधिकृत आकड्यांचे त्रिकोणीकरण (triangulation) आवश्यक आहे (Kirchherr et al., 2019). सहभाग हा जवळजवळ सर्व अभ्यासांत शिफारस म्हणून येतो, परंतु तो समान पातळीवर क्वचितच घडतो आणि अर्थपूर्ण सहभागाने प्रत्यक्ष काय बदलते हे दाखवणारे प्रकरण अभ्यास अल्प आहेत (Hay et al., 2019). निवडक प्रमुख अभ्यासांचे तुलनात्मक मूल्यमापन तक्ता 1 मध्ये दिले आहे.

तक्ता 1: निवडक प्रमुख अभ्यासांचे समीक्षात्मक मूल्यमापन

अभ्यास	संदर्भ / व्याप्ती	संशोधन रचना	प्रमुख निष्कर्ष	समीक्षात्मक टिप्पणी
Scudder (2005)	32 देशांतील 50 धरणे	सांख्यिकीय तुलनात्मक सर्वेक्षण	44 पैकी 36 प्रकरणांत (82%) बहुसंख्य कुटुंबे अधिक दरिद्री	प्रकल्पस्तरीय माहिती; कुटुंबस्तरीय मापन नाही
Piggott-McKellar et al. (2020)	203 पुनर्वसन प्रकरणे	उपजीविका-भांडवल आधारित आढावा	केवळ भौतिक भांडवलात सुधारणा	प्रकाशित प्रकरणांवर अवलंबित्व
Castro-Diaz et al. (2023)	ग्लोबल साउथमधील 33 धरणे	गुणात्मक मेटा-विश्लेषण व fsQCA	भौतिक भांडवल वाढले; इतर चारही भांडवले घटली	द्वितीयक प्रकरण-माहितीवर आधारित
Wilmsen et al. (2011)	थ्री गॉर्जेस, चीन (2 गावे)	कुटुंब सर्वेक्षण	शेती उत्पन्नात घट; बिगरशेती उत्पन्नाने भरपाई नाही	लहान व मर्यादित नमुना
Randell (2016)	बेलो मोंटे, ब्राझील	पूर्व-पश्चात अनुदैर्घ्य, मिश्र पद्धती	बहुसंख्यांची संपत्ती वाढली; विषमता घटली	अल्पकालीन; रोख/पत भरपाई संदर्भ
Duflo & Pande (2007)	भारत, जिल्हास्तर	साधन-चल अर्थमितीय विश्लेषण	धरणाच्या जिल्ह्यात दारिद्र्य वाढले; खालच्या जिल्ह्यांत घटले	विस्थापित कुटुंबांचे स्वतंत्र मापन नाही

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

अभ्यास	संदर्भ / व्याप्ती	संशोधन रचना	प्रमुख निष्कर्ष	समीक्षात्मक टिप्पणी
Aiyar & Kaushal (2018)	सरदार सरोवर, गुजरात	यादृच्छिक नमुना; विस्थापित व अविस्थापित तुलना	मालमत्ता व सेवांत विस्थापित अधिक सुस्थितीत; 54% परत जाण्यास इच्छुक	मालमत्ता-केंद्रित निर्देशक; तुलना गट दुर्गम वनक्षेत्रातील
Kujur (2023)	रूरकेला पोलाद प्रकल्प व मंदिरा धरण, ओडिशा	दोन पुनर्वसन वसाहतींतील 149 कुटुंबांचे IRR आधारित सर्वेक्षण	सहा दशकांनंतरही दारिद्र्य-जोखमी; बेरोजगारी केंद्रस्थानी	केवळ विस्थापितांचे सर्वेक्षण; अविस्थापित तुलना गट नाही
Shende (2025)	गोसीखुर्द, भंडारा (7 गावे)	प्रश्नावली; पूर्व-पश्चात तुलना	पुनर्वसनात गंभीर अनियमितता	पूर्वस्थितीची माहिती स्मरणाधारित; तुलना गट नाही
Halde & Yelane (2025)	लेंडी, नांदेड	वर्णनात्मक क्षेत्र अभ्यास	सुमारे 40 वर्षे विलंब; सुविधा अपूर्ण	मुख्यतः सद्यस्थितीचे वर्णन

टीप: संबंधित स्रोतांच्या प्रकाशित सारांश व निष्कर्षांवरून लेखकाने संकलित.

5. प्रमुख निष्कर्ष

साहित्याच्या समीक्षात्मक विश्लेषणातून पुढील प्रमुख निष्कर्ष समोर येतात:

1. IRR प्रतिमान ही सर्वमान्य निदान चौकट असली, तरी तिचे प्रमाणित व मोजता येणाऱ्या आर्थिक पुनर्वसन निर्देशांकात रूपांतर झालेले नाही.
2. जागतिक पुराव्यांचा प्रबळ नमुना “भौतिक भांडवलात सुधारणा, परंतु जमीन, रोजगार, उत्पन्न व सामाजिक भांडवलात घसरण” असा आहे.
3. सकारात्मक व नकारात्मक निष्कर्षांतील विरोधाभास प्रामुख्याने निर्देशकांची निवड, तुलनेचा आधार, भरपाईचे स्वरूप आणि अभ्यासाचा कालावधी यांतून निर्माण होतो.
4. भारतात विस्थापनाचा भार आदिवासी, दलित, अल्पभूधारक व महिलांवर असमानपणे पडतो; अनेक प्रकरणांत ‘पुनर्वसाहत’ झाली, परंतु ‘आर्थिक पुनर्वसन’ अपूर्ण राहिले.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

5. देशात सर्वाधिक मोठी धरणे असूनही महाराष्ट्रातील उपलब्ध अभ्यास वर्णनात्मक आहेत; विस्थापित व अविस्थापित कुटुंबांची तुलना किंवा संमिश्र निर्देशांक वापरणारा अभ्यास या आढाव्यात आढळला नाही.
6. कायदेशीर चौकट अस्तित्वात असूनही अंमलबजावणीची दरी कायम आहे; लाभ वाटप, अंशतः प्रभावित कुटुंबे आणि लिंगभाव हे घटक महाराष्ट्रीय संशोधनात दुर्लक्षित आहेत.

या निष्कर्षांवरून महाराष्ट्रासाठी चार ठळक संशोधन-दरी स्पष्ट होतात. पहिली, मापनाची दरी: दीर्घकालीन आर्थिक पुनर्वसन मोजणारा प्रमाणित, बहुआयामी निर्देशांक उपलब्ध नाही. दुसरी, रचनेची दरी: विस्थापित व अविस्थापित शेजारी कुटुंबांची तुलना करणारा प्रति-तथ्यात्मक अभ्यास राज्यात आढळत नाही. तिसरी, निर्धारकांची दरी: भरपाईचा उत्पादक वापर, शिक्षण, जमिनीची मालकी, सामाजिक श्रेणी, सहभाग व पुनर्वसन स्थळ यांचा पुनर्वसनाच्या यशावरील सापेक्ष प्रभाव तपासलेला नाही. चौथी, समावेशाची दरी: महिला, भूमिहीन आणि अंशतः प्रभावित कुटुंबे बहुतेक अभ्यासांच्या चौकटीबाहेर राहतात.

6. समारोप

धरणग्रस्त कुटुंबांच्या आर्थिक पुनर्वसनावरील साहित्य विपुल असले, तरी ते असमतोल आहे: सैद्धांतिक चौकट प्रगल्भ, परंतु मापन कमकुवत; जागतिक पुरावे विस्तृत, परंतु महाराष्ट्रीय पुरावे विरळ व वर्णनात्मक. या आढाव्याच्या आधारे भावी संशोधनासाठी एकात्मिक संकल्पनात्मक चौकट सुचवता येते—IRR प्रतिमानातील जोखमी हे 'निदान', उपजीविका-भांडवलाचे आयाम हे 'परिणाम' आणि भरपाईचा उत्पादक वापर, लाभ वाटप, शिक्षण, जमिनीची मालकी, सामाजिक श्रेणी, सहभाग व पुनर्वसन स्थळ हे 'निर्धारक घटक' मानून बहुआयामी 'आर्थिक पुनर्वसन निर्देशांक' विकसित करावा.

अशा निर्देशांकाचे मापन महाराष्ट्रातील निवडक धरण प्रकल्पांतील विस्थापित व अविस्थापित शेजारी कुटुंबांच्या तुलनात्मक सर्वेक्षणाद्वारे करावे आणि निर्धारक घटकांचे परस्परसंबंध संरचनात्मक समीकरण प्रतिमानाद्वारे (SEM) तपासावेत. अशा संशोधनामुळे पुनर्वसन ही "एकवेळची भरपाई" न राहता दीर्घकालीन, पुराव्याधारित व न्याय्य विकास प्रक्रिया बनू शकेल आणि दारिद्र्य निर्मूलन (SDG 1), सभ्य काम व आर्थिक वाढ (SDG 8) तसेच असमानता कमी करणे (SDG 10) या शाश्वत विकास उद्दिष्टांना थेट हातभार लागेल.

प्रस्तुत आढाव्याला काही मर्यादा आहेत: तो निवडक 29 स्रोतांवर आधारित असून हिंदी व इतर प्रादेशिक भाषांतील साहित्य तसेच अप्रकाशित शासकीय मूल्यमापन अहवाल यात समाविष्ट नाहीत. भावी संशोधनात शोधगंगावरील प्रबंध, प्रकल्पनिहाय पुनर्वसन अहवाल आणि क्षेत्रीय माहितीचा समावेश करून हा आढावा अधिक व्यापक करता येईल. अंतिमतः, धरणांचे लाभ घेणाऱ्या समाजाने त्यांची किंमत मोजणाऱ्या कुटुंबांचे आर्थिक भवितव्य सुरक्षित करणे, हीच विकासाच्या न्याय्यतेची खरी कसोटी आहे.

संदर्भसूची

1. Aiyar, S. S. A., & Kaushal, N. (2018). *Are resettled oustees from the Sardar Sarovar Dam project better off today than their former neighbors who were not ousted?* (NBER Working Paper No. 24423). National Bureau of Economic Research. https://doi.org/10.3386/w24423

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

2. Alkire, S., & Foster, J. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics, 95*(7–8), 476–487. https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.006

3. Castro-Diaz, L., García, M. A., Villamayor-Tomas, S., & Lopez, M. C. (2023). Impacts of hydropower development on locals' livelihoods in the Global South. *World Development, 169*, Article 106285. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2023.106285

4. Central Water Commission. (2023). *National register of large dams (NRLD) – 2023*. Ministry of Jal Shakti, Government of India. https://www.cwc.gov.in/en/publication/nrld

5. Cernea, M. M. (1997). The risks and reconstruction model for resettling displaced populations. *World Development, 25*(10), 1569–1587. https://doi.org/10.1016/S0305-750X(97)00054-5

6. Cernea, M. M. (2008). Compensation and benefit sharing: Why resettlement policies and practices must be reformed. *Water Science and Engineering, 1*(1), 89–120. https://doi.org/10.1016/S1674-2370(15)30021-1

7. Cernea, M. M. (2021). The risks and reconstruction model for resettling displaced populations. In M. Koch-Weser & S. Guggenheim (Eds.), *Social development in the World Bank: Essays in honor of Michael M. Cernea* (pp. 235–264). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-57426-0_16

8. Cernea, M. M., & Maldonado, J. K. (Eds.). (2018). *Challenging the prevailing paradigm of displacement and resettlement: Risks, impoverishment, legacies, solutions*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315163062

9. Duflo, E., & Pande, R. (2007). Dams. *The Quarterly Journal of Economics, 122*(2), 601–646. https://doi.org/10.1162/qjec.122.2.601

10. Fernandes, W. (2008). Sixty years of development-induced displacement in India: Scale, impacts, and the search for alternatives. In H. M. Mathur (Ed.), *India social development report 2008: Development and displacement* (pp. 89–102). Oxford University Press.

11. Fujikura, R., Nakayama, M., & Sakamoto, A. (2026). Lessons from dam-induced resettlement for climate adaptation in atoll nations. *Frontiers in Water, 8*, Article 1763879. https://doi.org/10.3389/frwa.2026.1763879

12. Government of Maharashtra. (2001). *The Maharashtra Project Affected Persons Rehabilitation Act, 1999* (Maharashtra Act No. XI of 2001). https://www.indiacode.nic.in/handle/123456789/16249

13. Halde, D. S., & Yelane, G. S. (2025). लेंडी सिंचन प्रकल्प येथील प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास [A study of the current status of rehabilitation of project-affected persons of the Lendi irrigation project]. *Journal of Research & Development, 17*(6), 60–69. https://doi.org/10.5281/zenodo.16522940

14. Hay, M., Skinner, J., & Norton, A. (2019). *Dam-induced displacement and resettlement: A literature review* (FutureDAMS Working Paper 004). The University of Manchester. https://hummedia.manchester.ac.uk/institutes/gdi/publications/workingpapers/futuredams/futuredams-working-paper-004-hay-skinner-notron.pdf

15. Kirchherr, J., Ahrenshop, M.-P., & Charles, K. (2019). Resettlement lies: Suggestive evidence from 29 large dam projects. *World Development, 114*, 208–219. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.10.003

16. Kujur, J. (2023). The effect of development-induced displacement on Adivasis: Evidence from the Rourkela Steel Plant project in India. *Journal of South Asian Development, 18*(1), 134–154. https://doi.org/10.1177/09731741221129352

17. Mishra, A. (2019). Issues of large-scale dam resettlement and rehabilitation: Case of Bilaspur, Himachal Pradesh. *Indian Journal of Public Administration, 65*(4), 848–868. https://doi.org/10.1177/0019556119873444

18. Nandi, D., & Sarkar, S. (2021). Upstream effects of dam on livelihoods of agriculture-dependent communities: A micro-level study of Itamara mouza in Hirbandh C.D. block, Bankura District, West Bengal (India). *Journal of Cleaner Production, 313*, Article 127893. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.127893

19. Nayak, A. K. (2021). Involuntary displacement and rehabilitation: A comparative study of Hirakud and Kaptai dams of India and Bangladesh. *Indian Journal of Public Administration, 67*(2), 237–255. https://doi.org/10.1177/00195561211026629

20. Patil, R. B., & Raut, P. S. (2021). Social problems of rehabilitated people affected by Dudhaganga Dam in Kolhapur District (MH). *International Journal of Food and Nutritional Sciences, 10*(5), 640–647. https://www.ijfans.org/issue-content/social-problems-of-rehabilitated-people-affected-by-dudhaganga-dam-in-kolhapur-district-mh-7025

21. Piggott-McKellar, A. E., Pearson, J., McNamara, K. E., & Nunn, P. D. (2020). A livelihood analysis of resettlement outcomes: Lessons for climate-induced relocations. *Ambio, 49*(9), 1474–1489. https://doi.org/10.1007/s13280-019-01289-5

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

22. PRS Legislative Research. (2025). *Land Acquisition, Rehabilitation and Resettlement Act, 2013 – Implementation and effectiveness* [Standing Committee report summary]. https://prsindia.org/policy/report-summaries/land-acquisition-rehabilitation-and-resettlement-act-2013-implementation-and-effectiveness

23. Randell, H. (2016). The short-term impacts of development-induced displacement on wealth and subjective well-being in the Brazilian Amazon. *World Development, 87*, 385–400. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.07.005

24. Sahoo, U., & Jojo, B. (2020). Examining displacement, resettlement and rehabilitation processes: The case of Rengali Dam displaced communities in Odisha, India. *The International Journal of Community and Social Development, 2*(1), 29–50. https://doi.org/10.1177/2516602620908971

25. Schulz, C., & Skinner, J. (2022). Hydropower benefit-sharing and resettlement: A conceptual review. *Energy Research & Social Science, 83*, Article 102342. https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102342

26. Scudder, T. (2005). *The future of large dams: Dealing with social, environmental, institutional and political costs*. Earthscan.

27. Shende, S. P. (2025). Resettlement problems of Gosikhurd irrigation project affected persons in Maharashtra State. *Young Researcher, S14*(1C), 325–328. https://doi.org/10.5281/zenodo.14948561

28. Sikka, G., & Carol, Y. O. L. (2022). Dam-induced displacement and resettlement and masculinities: The case of India and Malaysia. *Gender, Place & Culture, 29*(10), 1353–1375. https://doi.org/10.1080/0966369X.2021.1931047

29. Wilmsen, B., Webber, M., & Duan, Y. (2011). Involuntary rural resettlement: Resources, strategies, and outcomes at the Three Gorges Dam, China. *The Journal of Environment & Development, 20*(4), 355–380. https://doi.org/10.1177/1070496511426478